ڊاڪٽر اُم ڪلثوم سيد

ميين عيسي جو شاهہ لطيف تي اثر

حضرت شاهہ لطيف رح جن جي "گنج" ۾ ڪجهہ بزرگ ۽ همعصر شاعرن جو ڪلام بہ شامل ٿي ويو آهي.انهن مان ميون عيسو فقير بہ هڪ آهي، جنهن جو هڪ بيت سر سارنگ ۾ ڏنل آهي.

ڏٺ ڏري پٽ پيئون، وڃن ڪئا ورن،
اونهي ٿي عيسو چوي، ڇاڇر سيڪا ڇن،
جي محبت اندر مَنَ، سي پرين پيهي گهر آئيا.[1]

ميين عيسي جي باري ۾ شروعاتي معلومات، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو جي "ماهوار نئين زندگي" ۾ لکيل مضمون، "شاهہ کان اڳ جا شاعر" مان ملي ٿي، جيڪو جنوري ١٩٥١ع ۾ ڇپيو. ان ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ اهو نہ ٿو چئي سگهجي تہ آيا اهو ميون عيسو ڪير هو؟ شاهہ کان اڳ جو هو، سندس همعصر هو يا کانئس بعد جو هو؟ شاهہ جي ڪلام ۾ سندس صرف هڪ بيت ئي مليو آهي،جڏهن تہ ٻين جا ڪجهہ وڌيڪ آهن. ان مان ائين ٿو لڳي تہ ميون عيسو ڪجهہ وقت اڳ ٿي گذريو هئو ۽ جيڪا ان ناليِ سان "سنڌي" هٿ آئي آهي، ان مان شاهہ جي رسالي کان بہ قديم سنڌي ٻوليءَ جا لفظ استعمال ٿيا آهن.[2]

سندس دؤر جو تعين ڪندي ڊاڪٽر دائودپوٽو لکي ٿو تہ ميين عيسي جي "سنڌي" ۾ مخدوم نوح (٩٩٨هہ)، شاهہ ڪريم (١٠٣٢هہ)، مخدوم حيات سنڌي (١١٦٣هہ) ۽ ميون عبدالباسط ولد ميون پير محمد هالائي ڏانهن اشارا آهن. جن مان پويون شاهہ لطيف جي معتقدن مان هو. مخدوم محمد حيلت جو ذڪر ائين ڪيو اٿن،

جيئن مماتيءَ وارن جو ڪجي جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته پنهنجي سنڌي ١١٦٣هه کان پوءِ لکي اٿس.[٣]

ساڳئي مضمون ۾ حافظ حاجي علي محمد صاحب آخوند جي روايت بيان ڪندي لکي ٿو ته ميون عيسو اصل ۾ اتر ڪان آيل آهي. ڪلهوڙن جي راڄ ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ درياءَ رستي سنڌ ۾ اچي رهيو هو، جڏهن سنڌن ٻيڙي "ڪاٺوٽ" وٽ بيني ته مرشد چيس ته تنهنجي سڪونت هت آهي. ان کان پوءِ پاڻ ڪجھ عرصو اتي ئي رهيو. بعد ۾ ڪوڪر مريد ڪيس لڏائي پنهنجي ڳوٺ وٺي ويا جيڪو ملا ڪاتيار ۽ سيدپور جي وچ ۾ آهي. ميون عيسو، قادري طريقي جو تمام پڪو پابند هو. شاهه سائين جي نندپڻ ۾ مين جي مٿس نظر پئي هئي ۽ چيائين ته، "هن ٻار مان اهي ڳل نڪرندا جن جي سڳند ساري عالم ڪي سرهو ڪري ڇڏيندي". ڊاڪٽر دائودپوٽو لکي ٿو ته جي هيءَ روايت صحيح آهي ته پوءِ ميون عيسو، شاهه جو وڏو معاصر هو.[٤]

هڪ سال بعد جنوري ١٩٥٢ع جي "نئين زندگي" رسالي ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي جو هڪ ٻيو مضمون، "مين عيسي جي تربت جي تلاش"، ڇپيو، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب، مين جي زماني بابت لکي ٿو،

"مين عيسي ٻين شاعرن جا بيت پنهنجي واتان چيا پر شاهه جو ڪو به بيت تضمين طور نه آندو اٿس، پاڻ سنڌس به ٿي بيت رسالي ۾ اچي ويا آهن ۽ خود شاهه صاحب به سنڌس ڪيترن بيتن جو تتبع ڪيو آهي. انهن ثابتين ۽ روايتن مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته ميون عيسو شاهه جو وڏو معاصر هو".[٥]

پنهنجي هنن ٻنهي مضمونن ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي مين عيسي جا ڪجهه بيت به ڏنا آهن ۽ ويجهڙائي ماضيءَ (١٩٩٣ع) ۾ محترم ممتاز مرزا، مين صاحب جو ڪلام، "مين عيسيٰ جا سنڌي بيت" جي نالي سان ترتيب ڏيئي ڇپرايو آهي. هن ۾ مختلف بابن جي ورڇ ۾ سندس ٢٣٠ بيت مختلف موضوعن تي ڏنل آهن. هر باب جو نمبر ۽ عنوان فارسي زبان ۾ ڏنل آهي. بابن کان پوءِ ضميمو نمبر١ ۾ ست بيت

ڊاڪٽر دائودپوٽي جي مضمون "شاهہ کان اڳ جا شاعر" مان ڪنيل آهن ۽ ضميمو ٢ ۾ مخدوم نوح، مخدوم جعفر بوبڪائي، شاهہ ڪريم ۽ ميون عبدالباسط جي شان ۾ چيل بيت درج ٿيل آهن.(٦)

محترم ممتاز مرزا، ميين عيسي بابت لکي ٿو.

"يارهين صدي هجري سنڌي علم ادب توڙي شاعريءَ جو اهو زمانو هو، جنهن ۾ شاعري توڙي تعليمي لحاظ کان، سنڌي زبان پنهنجي عروج تي پهتل هئي ۽ اسان جو شاعر ميون عيسيٰ ان صديءَ جي آخر ۾ پيدا ٿيو". اڳتي لکي ٿو.

"تفصيلي مطالعي ۽ تجزئي کان پوءِ ڏسجي ٿو تہ ميين عيسيٰ جي بيتن ۾ ڳوڙهائي ۽ فڪر جي گهرائي، شاعريءَ جي ٻين لوازمن کان مقدم آهي ڇاڪاڻ تہ هن بزرگ مختلف ديني ۽ فقهي مسئلن جي اپٽار ڪندي، ڌار ڌار بابن جي خاتمي تي، شاهديءَ طور بيت چيا آهن، جيئن پڙهندڙ پيچاريل مسئلي کي سنڌي شاعريءَ جي مقبول صنف "بيت" توڙي انهن جي داستانن جي پس منظر ۾ ڪي ڳالهيون چٽائيءَ سان سمجهي سگهن. سندس بيت نوڙت، عاجزيءَ ۽ نماڻائيءَ جا نمونا آهن."(٧)

"ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت، توڙي ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب جي اڳ ذڪر ڪيل مضمون ۾ هيٺين بيتن جو ذڪر ۽ اندراج ملي ٿو.

باب چوٿين ۾ "بيان ڪر سندو رضا رحمانا" ۾ لڳاتار ڇهہ بيت هن ورل مسان اچن ٿا، "رات سهائي پونءِ سنئين".

بيت ٣١:

رات سهائي، پونءِ سنئين، پٽن وڏو پنڌ،
هل تہ رسين هوت کي، پسين جانب جت،
کهڙو رسيوءِ ڪٿ، جئن تون وهين ويسري.

بيت ٣٢:

رات سهائي پونءِ سنئين، ويسر وهڻ عبث،
وانءِ وهلو واٽ تنهين، جنہ ڏنائون ڏس،

"وان هذا صراط مستقيما"، پي گسان که مَ گسُ،
اي عـيـسـيٰ چـڏ آرس، تـہ هونديءِ رات هٽ رسين.
(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت، ص ٣١)

پهرين بيت ۾ هو سسئي کي مخاطب آهي ۽ ان کي چوي ٿو تہ غافل ٿي نہ ويهہ ووڙ، ڳول، هل تہ محبوب پنهل سان ميلو ٿيئي. هت محبوب حقيقي لاءِ هوت مستعار ڪيو ويو آهي. (شاهہ لطيف پڻ اهو استعاراتي استعمال تمام گهڻو ڪيو آهي، جيڪو سسئيءَ جي پنجن ئي سرن ۾ ملي ٿو) ۽ ٻئي بيت ۾ هو پنهنجو نالو وٺي پاڻ کي ان سنئينءَ واٽ تان هلڻ جو تاڪيد ڪري ٿو. جنهن تي هلندي حقيقي محبوب جو قرب ۽ وصل حاصل ٿيندو.

"رات سهائي پونءِ سنئين" جي وراڻ سان شاهہ سائين وٽ سُرَ "ڪنيات" ۾ بيت آهي، فرمائي ٿو،

رات سـهـائي پـونءِ سنئين پٽين وڏو پنڌ،
هلندي حـبـيبن ڏي، ڪرها مـوڙ مَ ڪنڌ،
پنڌڻ سـوئي پنڌ، جـو پهـچـائي پرين کي.
(شاهوائي – ص ١٦٠)

ميين جي ٻئي بيت جي آخري مصرع ۾ آهي، "هونديءَ رات هٽ رسين"، ان اڌ مصرع جو بہ ٿوري فرق سان ساڳئي ئي سر (ڪنيات) ۾ بيت آهن. مثال طور:

ڪسـر چـڏ ڪنوات، وڪـون وجـہ وڏنديون،
سنئين سـپـرين جي، ونـگي پـانءِ مَ واٽ،
چڏ جهوري، ڏي جهاٽ، تہ هُونديءَ رات هٽ مڙون.
(شاهوائي – ص ١٦٨)

اهڙي طرح باب "پنجم" ۾ روحاني طبيبن جي باري ۾ هڪ بيت آهي.

بيت ٦٠:

ڪِري ڪـن نـہ پاڻ ويـجـن سين وائـيءَ پـئـا،
اڳـهـا هن اهيـاڻ، پـسـو سـور سـجـهـائـيـا.
(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت – ص ٤٦)

شاهہ جي رسالي ۾ صرف پهرين مصرع جي پڻ اڌن جي ترتيب اڳتي پوئتي آهي. سُر يمن ڪلياڻ داستان ٢ جو بيت ٣ آهي.

ويڄن سين وائيءَ پيا، ڪري ڪن نہ پاڻ،
اگها ان اهڃاڻ، پسو سور سڄهائيا.

(شاهوائي – ص ٩٨)

ڊاڪٽر دائودپوٽو لکي ٿو تہ "هيءَ بيت هوبهو شاهہ جي رسالي ۾ اچي ويو آهي."(٨)

ان وراڻ سان شاهہ سائين جو هڪ ٻيو بيت بہ آهي،
ويڄن سين وائيءَ پيا، ڪري نہ ڪيائون،
جي پند پاريائون تہ سگهائي سگها ٿيا.

(شاهوائي – ٩٨)

هنن بيتن ۾ ٻنهي بزرگ شاعرن "ويڄ" معشوق حقيقيءَ لاءِ مستعار ڪيو آهي، جيڪو حقيقي عاشقن کي عشق ۾ ڪامياب ۽ سرخرو ٿيڻ لاءِ مختلف پرهيزون ڪرائي ٿو. ميون عيسو فقير ان صوفيانہ نڪتي کي نروار ڪندي چوي ٿو.

بيت ۴:

سگها سگها سي ٿيا، جي وينا وٽ ويڄن،
پر ڪري ڪيائون ڪوڏ منجهان، جيهم چيائن،
"ونهي النفس عن الهوىٰ فان الجنة هي الماوىٰ" سالڪ اي سمجهن،
پيا ڪوه پڄهن ان سنيهي شريف مان.

(مضمون ۽ مقالا – ص ٣٦)

۽ شاهہ لطيف رح پنهنجي بزرگ معاصر واري وات ونندي فرمايو،

اگهائي سگها ٿئا، جي وينا وٽ ويڄن،
تَرَسي طبين، چيني هوند چڱا ڪئا.
(شاهوائي – ص ٩٩)

مضمون ۽ بيان جي هڪجهڙائيءَ کان علاوه استعاره ۽ تشبيهہ جي استعمال ۾ بہ هن بزرگ شاعر جو شاهہ لطيف تي

كافي اثر نظر اچي ٿو. ميين عيسيٰ پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ ۾ مروج رومانوي ڪهاڻين تي تمثيلي ڪلام به چيو آهي. "سر سهڻي" ۾ فرمائي ٿو،

(باب دربيان زيارت آن جناب حضرت صلي الله عليه وسلم) ۾

بيت ١٩٠:

اورئين پرئين پار ۾، سونهڻين لک هزار،
پر جنه کي سڪ سرير ۾، محب محض مِهار،
اڪ نه ڪٿي عالم ڏي، ريءَ پنهنجي يار،
رِيءَ هِم سا سينگار، سونهن سهڻين وچ ۾.

بيت ١٩١:

مينهون محب ميهار جون، سقريون سيئي،
ڪنڍيون، ڪاملون، مُنه موچاريون، مڙن مڙيئي،
"سيماهم في وجوههم" سندن اهجاڻ اهيئي،
پٽي نه ڪا پيئي، سهڙيون سڀ وٿاڻ ۾.

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت – ص ٨١)

عيسيٰ فقير هن روحاني تمثيل ۾ سهڻي حقيقي طالب لاءِ، ميهار پاڻ سڳورن لاءِ، درياءَ کي هن دنيا لاءِ مستعار ڪيو آهي. اهوئي استعاراتي استعمال شاهه سائين به ڪيو آهي.

ميهون هن ميهار جون، الا! سڀ جين،
ڪاريون ڪنڍيون ڪڪيون، وارا ڪيو وين،
جُوءِ جا جانارن جي، پيلا پهه پهه ڪن،
اچي ريل رهن، مون سانپيارن سپرين.

(شاهوائي – ص ٣١٦)

سسئي پنهونءَ جي داستان جي تمثيل ۾ ميين عيسي سسئي، پنهون، هوت، پروچ، ڪيچ، پنيور وغيره جو اسعاراتي استعمال ڪيو آهي. باب چهارم ۾ بيت نمبر ٤٠ آهي.

پوري! سڪ پنيور جا، اِي پاتڙي ڏينهن آهين،
جو سِيئي سڪان گذريا، تو ماڳهين موڪلائين،

وري نہ نهـــارين تہ ڪو هيءُ اصليـــــون آدمي.
(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت – ص ٤١)
۽ (باب شــانزهم دربيـان ذڪر قـرآن) ۾ بيت نمبـر ١٧٠ ۾ فرمائي ٿو.

پـــلا پـــلائي پانهنجي، ســاڄن ســـار لهـــيج،
ائن ســر احـــســـاس سين، چُـڪي ڪي چــاڙهيج،
چنجـون، چـاڙهيـڪـا چـوٽيـون، لڪـڙا لنگهـائج،
پـــيـــڙي ڪيچ ڪريج، پاجـــهـــائج پروچ تون.

(ميين عيسيٰ جا سنڌي بيت – ص ٧٤)
۽ ڊاڪٽر دائودپوٽو صاحب جا گڏ ڪيل بيت جيڪي بعد ۾ "مضمون ۽ مقالا" نالي ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي مضمونن ۽ مقالن سـان گڏ درج ٿيـا، انهن مـان، هن روحاني تمثيل بابت بہ بيت درج ڪجن ٿا.
بيت ١:

ويهــ وســامي ڪيم ڪين، چــڪــيــائي تون چل،
جـــهـــڙي تهـــڙي حـــال سين، هوتن پني هل،
توٽي ويل ڪُويل ٿـــئي، تہ پڻ پيـــئي رَهَ مَ پل،
لالـن بنـالَلَ، پـــــوري نـاهـ پنيـــــور ۾.

(مضمون ۽ مقالا– ص ٣٢)

بيت ٤:

واٽ ارڙي، ور گـــــهــــــٽـــــا، پـنـڌ اٿـائـو،
ســونهـون شـامل جن سين، تن سـهنجـو سٽـائو،
اڪـــيين ڏس نہ عـــيـــســـو چـــوي، رَهَ ۾ رَڄ ۽ رائو،
پاٿان مـــحب مـــيـــڙائو، تن ويندي واٽ ٿـــئي.

(مضمون ۽ مقالا– ص ٣٢)
هن بزرگ صوفي شاعر جو ڪلام ٿوري مقدار ۾ هٿ آيو آهي، پر ان مان بہ سندس اعليٰ ذهني لوچ، فڪر، تخيل ۽ روحاني رتبي جو پورو پورو اندازو ٿئي ٿو. شاهہ سائينءَ تہ هن داستان ڪي تمام گهڻو

بيان فرمايو آهي ۽ ان جي مختلف پهلوئن کي روحاني رمز ۾ رچيو اٿن. ڪنهن ۾ پاڻ سسئي (سالڪ) کي هدايت ٿا ڪن تہ هوءِ پنهونءَ (محبوب حقيقي) کي ڳولهڻ ۽ ان سان واصل ٿيڻ لاءِ نڪري پئہ. چاهي ڪيترا بہ ڏک ڏولاوا، اڙانگا پيچرا، مشڪل ۽ مصيبتون اچن پرڪٿي بہ ٽڪجي يا ٿانيڪي ٿي نہ ويهہ، ٿڌيءَ ڪوسيءَ ۾ ڪاهيندي رهہ، مٿين درج ڪيل عيسي فقير جي بيتن ۾ بہ اهڙو ئي مضمون آهي، جنهن ۾ هو سسئي کي تنبيهہ ۽ تاڪيد ڪري ٿو تہ ڪهڙي بہ حال ۾ پنهونءَ جي ميڙائي لاءِ ڪاهيندي هل تہ نيٺ محب جو ميلو نصيب ٿيندئي.

"سسئي پنهونءَ" جي قصي ۾ روحاني تمثيل بيان ڪرڻ ۽ سسئي کي سالڪ، پنهونءَ کي محبوب حقيقي لاءِ ۽ ٻيا استعاره جيڪي اڳ بيان ٿيا، انهن جو استعمال سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافي قديمي آهي، جنهن جو هڪ مثال سمہ دور جي سيد علي شيرازي جو ملي ٿو، ۽ اها روحاني تمثيل ٿوري گهڻي تہ شاعرن بيان ڪئي آهي، پر جنهن بلنديءَ ۽ انتها تي شاهہ ان کي پهچايو، تنهنجو مثال، نہ قديمي شاعريءَ ۾ ۽ نہ اِ [illegible] ڪو ٻيو ملي سگهيو آهي. شاهہ سائين پنهنجي بزرگن جي ان [illegible] ي نہ صرف زنده رکيو پر اَمَر ڪري ڇڏيو. پاڻ سسئي (سالڪ) کي هدايت ڪري ٿو تہ اهي سڀ جهد ۽ تڪليفون سهي، عشق الاهيءَ جون منزلون طئي ڪندي هل، تان جو شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جون پر پيچ منزلون پار ڪندي اتي هلي رس، "جت نهايت ناهہ ڪا". سر سسئي آبريءَ ۾ فرمائي ٿو.

بيت ١، داستان ١:

اول آخر آهي، هلڻ منهنجو هوت ڏي،
پورهئو سندو پورهيتن، والي! ڪيم وڃا،
سو مون تورو لاءِ، جئن جٿري ملان جت کي.
(شاهواڻي - ٣٧٧)

بيت ١٣:

مـــهـــد مـــحـــتـــاجي كري، حج وجـــائي هل،
عـذر خـواهيـون عـاجـزيون، سـسـئي كِہ مَ سَلُ،
ڏونگـر ڏورڻ ڏاكـــــــڙو، لـنءُ رِيَ كـونـهـي لل،
اي پــــلائي جـــو پلُ، جنءَ پاسي تـــيڻ پاڻ كي.

(شاهواڻي- ص ٣٨١، ٣٨٢)

مين عيسيٰ فقير "ليلا ۽ چنيسر" جي قصي ۾ بہ تمثيل طور بيت چيا آهن. چوي ٿو،

هاريا هٿ حـــــرام كـــــان، بچي ٿي بيـــــزار،
جـان پـانئين پريئن مڙان، پسـان سائين جـو سنسـار،
پِن وجـــهـي مـــٿـــئي كي، قـــريب كر تون يار،
سـو گـهـوريو ئي هار، جنه تان چنيـسـر چت كٿي،
چنيـــســـر جي چت ۾، تو ڏانهن گـــهـــٽي تاڻ،
پر جـيـــكي آڏي آڻ، ســو هاري توكي هار تـــئـــو.

(مضمون ۽ مقالا- ص ٣٣)

هن تمثيل ۾ صوفياء كرام ان نكتي كي نروار كيو آهي تہ رب، جيـكـو واحد ۽ لاشـريك آهي، تنهن كي "شـرك" كنهن بہ صورت ۽ حالت ۾ قبول ناهي، هن كي اها ڳالهہ گوارا نہ آهي تہ سندس محبت ۽ وحدانيت ۾ كنهن ٻئي كي شريك كيو وڃي. هن روحاني تمثيل مطابق ليلا اهو سالك آهي، جنهن كي محبوب حقيقي جو وصال ۽ راضـپـو حـاصل هو، پر نفس جي چنبي ۾ پاس هك معـمـولي هار جي محبت ۾ (نفساني خواهش جي پورائي ۾) چنيسر جي محبت كي پٺي ڏني ۽ ان غيرت ۾ اچي كيس هميشہ لاءِ پنهنجي قرب ۽ محبت كان محروم كري ڇڏيو. هت چنيسر غيرتمند ۽ واحد لاشريك رب لاءِ مستعار ٿيو آهي ۽ هار دنيوي مزن لاءِ.

شاهہ لطيف ساڳيو ئي استعارو استعمال كندي فرمائي ٿو،

مـــٿـــيـــون وجـــهـــان مچ ۾، هائيءَ هٿـــان هار،
ســـويي سك ســـيـــد چـــوي، كرين كوه قـــرار،

راجا ريساڻو گهٽو، سٽاڻو سردار،
چوڏس چنيسر چام جو، ڏِما ڏِمر ڏمڪار،
ناڪر اکين نار، مٽيءَ تي ٿي مٽيين.

(شاهوائي- ص ٦٧۴)

عيسي فقير، مارئي، ملير، پنهوار، ماروئڙا وغيره جو استعاراتي استعمال ڪيو آهي، جنهن کي شاهه لطيف ”سر مارئي“ ۾ وڌيڪ تفصيل ۽ وضاحت سان بيان ڪيو آهي.

فقير صاحب فرمائي ٿو،

پهر نه پنهوارن جي، وائي نه ڪائي،
ساري سنيئڙن کي، وينيس واجهائي،
ڪاجا ڪير ڪمائي، جئن هوءِ ملير، آءٌ ماڙيين.

(مضمون ۽ مقالا- ص ۳۴)

ته ڪارهان هتڙي، جو تون بندين منجهه بند،
ماريس ماروئڙن جي، عيسو چوي اکنڊ،
ڪوءِ حويليون هي هنڌ، وَرُ پکا پنهوارن جا.

(مضون ۽ مقالا- ص ۳۴)

مارئي جي زباني شاهه سائين فرمائي ٿو،

نڪو اير نه پير، نڪو اوني آئيو،
مون وٽ آيو ڪونه ڪو، پائرئا پري پير،
ڪتابتون ڪير، آٽي ڏيندم ان جيون.

(شاهوائي- ص ۷۷۳)

مٺي فقير صاحب مارئي جي زباني چورايو آهي ته عمر جي حويلين کان منهنجي مارن جا پکڙا بهتر آهن. شاهه لطيف سر مارئي جي زبان چورائي ٿو،

اي نه مارن ريت، جِنءَ سينءَ مٽائن سون تي،
اڇي عمر ڪوٽ ۾ ڪنديس ڪانه ڪريت،
پکن جي پريت، ماڙن سين نه مٽيان.

(شلهوائي- ص ۷۸۲)

شاهہ سائينءَ جي هن بزرگ معاصر، ڪُونج، هنج ۽ سَرَ جو بہ استعاراتي استعمال ڪيو آهي، "باب شانزهم دربيان ذڪر قرآن" ۾ ان بابت بيت آهن،

ڪاجا رمز روهہ جي، ڪُنجن ڪل پيئي،
جئن راتوڏو رمي چريون، اڪثر سيئي،
هنجن هنجون هاريون، تنين لاءِ روئي،
سَرُ اصليون اهوي، پر پکي مهس نہ اڳياڙ

(مين عيسي جا سنڌي بيت- ص ٧٦)

گڏجڻ سنڌي سچئين، جي تون ڏيين خبر،
تہ جڙيان جواهرن سين، پکي تنهنجا پر،
سي هينئر هوندم هنڌ ڪهين، جن جي اکير اندر،
تہ تنهن رسان سَرَ سَير، جنهن ۾ هنجهون ڪونجون هيڪانديون.

(مين عيسيٰ جا سنڌي بيت- ص ٧٦)

شاهہ صاحب سر ڪارايل ۾ هنج کي "ڪامل رهبر يا مرشد" طور مستعار ڪيو آهي ۽ وحدت جي واديءَ جو هي پارکو، پنهنجي روحاني غذا، وحدت جي عميق سر مان حاصل ڪري ٿو، جنهن کي شاهہ سائين موتي ۽ ماڻڪ سان مستعار ڪيو آهي. مين عيسيٰ فقير هنج ۽ ڪونج جو ذڪر گڏي ڪيو آهي ۽ شاهہ سائين ٻنهي جو الڳ الڳ بيان ڪيو آهي پر استعاراتي استعمال ساڳيوئي اٿن. "ڪونج" جو ذڪر شاهہ لطيف سر ڏهر ۾ ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪونج کي سلوڪ جي منزل جي راهي يعني سالڪ طور مستعار ڪيو ويو آهي، جيڪو دنياوي معاملن ۽ تعلقن کان آجو ٿي، حقيقت جي تلاش ۾ نڪري ٿو ۽ ان روحاني سفر ۾ شڪاري يعني نفس، شيطان ۽ دنياوي خواهشون سندس طاق ۾ رهن ٿيون، جن کان بچڻ لاءِ کيس هوشيار ڪيو وڃي ٿو.

ڪونج نہ پسين ڪکَ، ڏبُ جہ سين ڏيپيو،
ساري مَاري نک، وڳر هٿي ويچون ڪئا.

ڪونج نہ لئو پاڻ، جو ماريءَ سندي مَنَ ۾،
اوچتي پرياڻ، وڳر هٿي ويچون ڪئا.
(شاهواڻي- ص ١٢٦٥)

هنجن جي باري ۾ لطيف سائين سر ”ڪارايل“ ۾ فرمايو،
هنجن سين هيڪار، جي ڳڻ ڪري نهاريين،
ٻڳهن سين ٻيهار، ٻيلهہ نہ ٻڌين ڪڌهين.
(شاهواڻي- ص ١٢١٢)

ميين عيسي فقير جي ڪلام ۾، ”باب هفتم- دربيان ذڪر الصلواة“ ۾ درج ٿيل هن بيت ۾ شاهہ لطيف جي سُرَ پرڀاتيءَ وارو مضمون ۽ موضوع بيان ڪيل آهي. هن ۾ ٻنهي شاعرن مڱڻي يا مڱڻهار کي الله پاڪ جي عابد ۽ سالڪ ٻانهي لاءِ، ”ڪيرت“ يا ڪينري وڄائڻ کي ذڪر ۽ عبادت لاءِ مستعار ڪيو آهي. فقير صاحب چوي ٿو،
ڪلهي پائي ڪينري وينو ٿي وڄاءِ،
جهڙي تهڙي حال سين، ڳجهو پڌرو ڳاءِ،
ڪنهين تند تنوار سين، سُجڻ تو ريجهاءِ،
تہ مڱڻان سڀ سندياءِ، مدعا مڙائي ٿئي.
(ميين عيسي جا سنڌي بيت- ص ٨٠)

ڪڙهہ اڳيان ڪپ، ڏيهاڻي ڏاتار جي،
لنگهان! لاهہ مَ لِڪَ سينءَ، منجها چاوت چَپُ،
مڱڻهارن مَپُ، ڪونهي ٻئو ڪيرت ريءَ.
(شاهواڻي- ص ١٢٣١)

ميين عيسي جي ڪلام ۾ ستين باب جو بيت نمبر ١٨٦ مضمون جي لحاظ کان شاهہ سائين جي سر آسا ۾ بيان ڪيل ڪافي بيتن سان ملي ٿو، جنهن ۾ اکين جون عادتون بيان ڪيل آهن.
فقير صاحب فرمايو،
ڪو جو پہ پرائيو، اديون! اکڙين،
جِنءَ جِنءَ پسن پرينءَ کي، ڊاپيون نہ ڊاپن.

ڪونہ ڏنائون ڪڏهين، ساعت سپرين،
ڪو دم سڄڻ نہ سهن، پاسي پسڻان پانهنجي.

(ميين عيسي جا سنڌي بيت- ص ٨٠)

۽ شاهہ صاحب فرمايو،

(سر آسا داستان ٢)

ڪي جو ڪهين پار، اکيون پسي آئيون،
تيون ديوانيون دل ۾، اپر لڳين آر،
تهان پوءِ قرار، ستيون ڪين سيد چئي.

(شاهواڻي- ص ٩٩٧)

وسن ۽ وهسن ڏيهائي ڏسڻ لاءِ،
ڏسي ڏسي آئيون تپ تلاشون ڪن،
ڍاپئو نہ ڍاپن، پسڻ منجهان پرينءَ جي.

(شاهواڻي- ص ٩٩٨)

ميين عيسي فقير جو ڪلام، مقدار ۾ بنسبت شاهہ سائينءَ جي گهٽو گهٽ آهي، ان ۾ استعاره جي استعمال جا تہ ڪافي مثال آهن، جيڪي درج ٿيا، پر تشبيهہ جي صنعت جو پاڻ صفا گهٽ استعمال ڪيو اٿس. ان ۾ شاهہ سائين جي ڪيل تشبيهہ نگاريءَ سان هونئن تہ ڪا بہ هڪجهڙائي نہ آهي، البت ڳاڙهي رنگ جي چٽائي لاءِ فقير صاحب ان کي ميڄ سان تشبيهہ ڏني آهي ۽ شاهہ بہ رنگ جي وضاحت لاءِ اها ييٽ ڏني آهي، ورنہ مضمون ٻنهي بزرگن جو جدا جدا آهي. مثلاً ميون عيسيٰ چوي ٿو، باب ڇهين جو ١٦٤ نمبر بيت:

جئن جوڙي گندي ڪي، ماڳهين ميڄ رنگ،
تيئن سالڪن سنگ، هنيون سواري هار ڪري.

(ميين عيسي جا سنڌي بيت- ص ٧٢)

ڳاڙهي رنگ لاءِ ميڄ جي تشبيهہ هنديءَ جي مشهور صوفي شاعر ڀڳت ڪبير بہ استعمال ڪئي آهي. پنهنجي هڪ ساکيءَ ۾ چوي ٿو تہ منهنجي مرشد، منهنجي چنريءَ تان ڪارو رنگ هٽائي ان کي

مجٺ جهڙو (ڳاڙهو) رنگ ڏنو آهي، جيڪو اهڙو پڪو آهي جو ڌوپڻ سان لهڻ بدرن ڏينهون ڏينهن وڌيڪ چٽو ٿو ٿئي.

"ست گـــروهي رنگريج، چنرمــــوري رنگ ڊاري،
سـياهي رنگ چڙائي ڪي ري، ديئو مجيـٺـو رنگ،
ڌوئي تي ڇُــوٽي نهين ري، دن دن هووت ســرنگ".

(شانتي سيني، سنت ڪبير- ص ٢٩٢)

۽ شاهہ لطيف سُرَ حـسـيني ۾ رت جي ڳـوڙهن لاءِ مجٺ جي تشبيهہ ڏني آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي هن لفظ جي معنيٰ لکي ٿو.
"مجٺ (سن منجشا) هڪ قسم جو وڻ جنهن جي پاڙن مان ڳاڙهو رنگ ٺهندو آهي".(٩)

شاهہ سائين فرمائي ٿو.

آن ڪي ســاتي ڏِٺَ؟ جي مـــون ويڙهہ وجـــائيـــا،
رئـان رت مَـــــــــجـٺَ، هـاٿـي تـن پـريـن ڪـي.

(شاهواڻي- ص ٥٩٨)

مبين عيسي فقير ۽ شاهہ لطيف جي ڪلام جي هن تقابلي تجزئي مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ جي هن بزرگ همعصر جي ڪلام ۾ بہ عشق حقيقيءَ جي پالوٽ آهي ۽ موضوع بہ "تصوف" ئي رهيو اٿس. هن بزرگ جو شاهہ لطيف تي عنوان توڙي بيان، تمثيل توڙي استعاره جي لحاظ کان ڪافي اثر نظر اچي ٿو. استعاره جي استعمال ۾ پنهي بزرگن جي ڪلام ۾ هڪجهڙائي جو بنياد صوفيانہ نقطہ نظر جو بيان ڪرڻ آهي. البت تشبيهہ جو استعمال فقير صاحب ايترو نہ ڪيو آهي.

حوالا:

١- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (مضمون نگار) "شاهہ کان اڳ جا شاعر" ماهوار نئين زندگي، جنوري ١٩٥١ع- ص ١٤.
٢- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (مضمون نگار) "شاهہ کان اڳ جا شاعر" ماهوار نئين زندگي، جنوري ١٩٥١ع- ص ١٤.

٣- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (مضمون نگار) "شاهہ کان اڳ جا شاعر"، ماهوار نئين زندگي، جنوري ١٩٥١ع- ص ١٤.
٤- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (مضمون نگار) "شاهہ کان اڳ جا شاعر"، ماهوار نئين زندگي، جنوري ١٩٥١ع- ص ١٥.
٥- ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (مضمون نگار) "مين عيسي جي تربت جي تلاش"، ماهوار نئين زندگي، جنوري ١٩٥٢ع- ص ١٧.
٦- مرزا ممتاز، (مرتب) "مين عيسيٰ جا سنڌي بيت"، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ حيدرآباد سنڌ ١٩٩٣ع/ ١٤١٤هہ، ص ٩٧-١٠١.
٧- مرزا ممتاز، (مرتب) "مين عيسيٰ جا سنڌي بيت"، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ حيدرآباد سنڌ ١٩٩٣ع/ ١٤١٤هہ، ص ٢٥.
٨- خانم خديجہ دائودپوٽو (سهيڙيندڙ) "مضمون ۽ مقالا- عمر بن محمد دائودپوٽو"، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز حيدرآباد ڀٽ شاهہ، ١٣٩٩هہ/ ١٩٧٨ع، ص ٣٤.
٩- گربخشاڻي هوتچند مولچند، "شاهہ جو رسالو"، ٽن جلدن ۾، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي- ص ٥٠٥.